

С. М. БІБІКОВ

ПОЛЬОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ В 1960—1961 рр.¹

Інститут археології АН УРСР протягом 1960—1961 рр. провів 43 польових археологічних дослідження. При цьому багато зусиль і праці докладалось до того, щоб виділити найбільш науково-рентабельні пам'ятки та організувати на них стаціонарні польові роботи, узгодивши їх з плановою науково-дослідною проблематикою. Головна увага приділялась археологічним роботам на новобудовах, зокрема в районах спорудження ГЕС. Розвідки в зонах Київської, Канівської, Дніпродзержинської ГЕС, Південнобузького каскаду електростанцій, а також у районах Кочетоцького (Печенізького) водосховища, Краснознаменської і Чаплинської зрошувальних систем і Північно-Кримського каналу, виявили велику кількість пам'яток, що попадають у зону затоплення.

Наприклад, розвідкою в зоні майбутнього Дніпродзержинського водосховища (120 км уздовж Дніпра) було зареєстровано понад 200 нових археологічних пам'яток, з них 38 неолітичних і енеолітичних стоянок, 119 поселень епохи бронзи, 49 селищ періоду ранніх слов'ян і 18 пунктів з древноруськими знахідками.

За останні роки вивчення палеоліту України набуло сталого напрямку, фундаментального дослідження палеолітичних і мезолітичних пам'яток. Такі дослідження проводились у Криму, на Дністрі і Десні. Особливо цікаві роботи провадилися на Дністрі силами Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (керівник О. П. Черниш). Добре налагоджена комплексність досліджень палеоліту Дністра забезпечила повноту спостережень, а, отже, і обґрунтованість висновків щодо хронології пізнього палеоліту і природної історії цього району.

Багаточислові палеолітичні стоянки Подністров'я, особливо комплекс Молодови, дають значний матеріал для розробки локальної відносної хронології палеоліту Дністра і його місця в європейському палеоліті.

Крім важливих стратиграфічних членувань, проведених на дністровських палеолітичних стоянках, і можливостей їх стратифікованих ув'язок з історією рельєфу, на палеолітичних стоянках також зібрано багатий археологічний матеріал: крем'яні знаряддя, кістяні вироби, фауна.

Важливим досягненням робіт на Дністрі було відкриття і дослідження округлого муст'єрського житла, попередника округлих жител верхнього палеоліту (Мізин, Пушкарі, Гінці та ін.). Виявлення муст'єрських

---

¹ Зміст доповіді на пленарному засіданні XI наукової конференції Інституту археології АН УРСР у Києві.

шарів на Дністрі дає можливість ув'язати їх з мустьєрськими місцезнаходженнями Середнього Подніпров'я, Криму, а можливо і більш східних областей Причорномор'я. А втім, не виключені і західні зв'язки середнього палеоліту Дністра, які поки що не простежуються. Таким чином, відкриття мустьєрських пам'яток на Дністрі знову спрямовує увагу на проблему історії первісного заселення і розселення найдавніших племен на території Східної Європи.

У зв'язку з цим дуже важливе значення мають роботи на Житомирщині, про які вже повідомлялось на X науковій археологічній конференції, яка відбулась у 1960 р. в Києві. Співробітниками Житомирського музею (керівник В. О. Місяць) досліджувалось ашельсько-мустьєрське місцезнаходження в екстагляціальної смузі, яке, можливо, залягає нижче морени максимального зледеніння.

Широко відомі також численні пізньопалеолітичні поселення на Десні і Дніпрі.

Найбільш популярною з дореволюційних часів є Мізинська палеолітична стоянка. Широкі розкопки її в останні роки (керівник І. Г. Шовкопляс) збагатили науку про палеоліт новими даними з історії культури пізньопалеолітичних племен і, звичайно, не тільки району Дніпро-Деснянського басейну. Матеріали, здобуті в Мізині, по плануванню поселення і конструкції жител, кістяні вироби (поки що неповторний живопис фарбами на лопатках і челюстях мамонта) займають визначне місце в літературі про палеоліт. Вже завершується обробка матеріалів із повністю розкопаної Мізинської стоянки.

У зв'язку з палеолітичними роботами на Десні потрібно відзначити розвідки Інституту геології АН УРСР, які провадились разом з Інститутом археології УРСР по геологічному вивченню палеолітичних місцезнаходжень (керівник Ю. Г. Колосов). Бурові роботи, проведені на стоянках, терасах і водороздільних плато, дали можливість характеризувати четвертинні шари, в яких і зустрічаються палеолітичні залишки, а також виявити нові палеолітичні місцезнаходження.

Вивчення палеоліту Десни далеко ще не закінчене. Навпаки, воно тепер набуває ще більшої актуальності у зв'язку з виявленням (Ф. М. Заверняєвим, Брянський музей) у районі Брянська (с. Хотильово) під 16-метровою товщею четвертинних відкладів з мустьєрськими залишками культури. Виявлення цих залишків на розвилці Дніпровського і Донецького язиків максимального зледеніння має велике природно-історичне значення. Разом з тим воно не менш важливе з точки зору розробки тієї ж проблеми історії розселення палеолітичних племен і необхідності у зв'язку з цим організації систематичних польових досліджень південніше, по басейну Десни, з метою розшуків середньопалеолітичних культур. Можливо, що старі, спірні мустьєрські знахідки біля м. Чулатова та інших пунктів заговорять по-новому і виявляться більш переконливими, ніж вони є тепер.

На жаль, у нас ще не налагоджені роботи по вивченню палеоліту в східних районах республіки, а вони можуть виявитись дуже важливими для встановлення зв'язків середнього палеоліту Європейської частини СРСР з Кавказом.

У цьому відношенні особливо цікавими є роботи в Ростовській області в районах, які межують з Україною. Тут, недалеко від Таганрога, біля с. Рожок, була виявлена і досліджена М. Д. Прасловим (Таганрозький музей) тришарова мустьєрська стоянка з характерним крем'яним інвентарем розвиненого мустьє і фауною того ж часу. Це відкриття зобов'язує знову звернути увагу на східні райони УРСР. Слід також трохи розширити роботи і в північно-західних областях республіки, де вже успішно досліджуються пізньо-палеолітичні місцезнаходження під керівництвом В. П. Савича (Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові).

За останні роки у Закарпатті, особливо на території Чехословаччини, дедалі частіше зустрічаються древньопалеолітичні знахідки (наприклад, багатощарове поселення Нове Место). Вони вказують на можливість виявлення ранньопалеолітичних пам'яток на Карпатах, а також у Прикарпатті. Від позитивного чи негативного вирішення питання про час заселення цього району ще більш аргументованою буде проблема про час і шляхи заселення Східної Європи.

Ще зовсім недавно значна частина степів Північного Причорномор'я вважалась не заселеною в палеолітичну епоху. Лише в Приазов'ї була вивчена відома Амвросієвська стоянка. Останнім часом одеськими археологами, особливо В. І. Красовським, відкрито кілька пізньопалеолітичних пам'яток, у тому числі й Аккаржу, досліджену П. Й. Борисковським (Інститут археології АН СРСР). На вигляд це дуже скромні степові пізньопалеолітичні пам'ятки, але вони являють новий, досить своєрідний історичний шар, що охоплює Північне Причорномор'я і Приазов'я, до складу якого входить також і досі дещо ізольований пізній палеоліт Криму, у варіанті верхнього шару Сюрені I. До речі, вже є всі підстави фаціально розчленувати мезоліт степового Криму, виділивши з нього неолітичні комплекси і генетично зв'язати тарденуазькі поселення гірського Криму з придністровськими, типу мезолітичної стоянки біля с. Гребенники, поблизу Тирасполя (роботи П. Й. Борисковського і Ю. Г. Колосова).

Особливо великі успіхи досягнуті у справі вивчення неоліту і енеоліту. Уже визначилась етнічна карта заселення території України в енеолітичну епоху, яка показала певну етнічну строкатість, визначаються досить твердо обгрунтовані відносно-хронологічні реperi для окремих культур та їх співвідношення з неолітичними пам'ятками суміжних територій Східної і Центральної Європи. І, нарешті, успішно розроблюються питання історії матеріальної культури в неолітичну епоху.

За останні два роки польові археологічні роботи зосереджувались у двох важливих неолітичних районах: на Дніпрі, південніше Кременчука, а також в середній течії Південного Бугу.

На Дніпрі, в районі с. Дерейвки (зона затоплення Дніпродзержинської ГЕС), виявлено неолітичний некрополь, де було відкрито 145 поховань (керівник комплексної експедиції Д. Я. Телегін). За багатьма ознаками цей могильник аналогічний дослідженим раніше Микільському некрополю в Надпоріжжі, знаменитому Маріупольському могильнику, а також Лисогірському некрополю біля м. Василівки на березі Каховського моря, який досліджується О. В. Бодянським. Переважно колективні родові усипальниці з дуже своєрідним обрядом поховань і багатим поховальним інвентарем зв'язуються тепер з Дніпродонецькою неолітичною культурою, історичні взаємозв'язки якої простягаються на території, зайняті трипільськими племенами на Заході, а також на Кавказ. Антропологи вважають, що населення дніпродонецької культури в Надпоріжжі — це прямі малозмінні нащадки палеолітичних кроманьонців.

Особливо важливого значення набули дослідження неолітичних і енеолітичних поселень у середній течії П. Буга (керівник комплексної експедиції В. М. Даниленко).

У зоні будівництва каскаду електростанцій Березовської, Глибоченської, Ладиженської на П. Бузі і Терновської на р. Синюсі було виявлено понад 50 неолітичних поселень, причому 10 із них досліджувались стаціонарними розкопками. Завдяки наявності стратифікованих пам'яток і можливості культурно-хронологічних їх ув'язок намічається розчленування неолітичних залишків на п'ять хронологічних груп. Характерно, що для всіх цих груп можна визначити добре документовані типи землеробсько-скотарського господарства при наявності, проте, і розвиненого полювання. Припускається, що дві перші фази бузького

неоліту (скибининецька і соколецька) датуються VI тис. до н. е., тобто вони давніші відомих південно-центральноевропейських культур типу Старчево і Кереш.

Остання фаза бузької неолітичної культури (савраньська) датується початком IV тис. до н. е.

Важливим у роботі Південнобузької експедиції слід вважати встановлення місцевих елементів неолітичної культури в ранньотрипільських комплексах. Це спостереження розкриває процес складання раннього трипілля, а також участь у даному процесі місцевого неолітичного населення. Значення південнобузького неоліту і його місце в неоліті Східної Європи ще більше зростає у зв'язку з поки що першими неолітичними знахідками в Молдавії у районі с. Сороки (роботи В. І. Маркевича, Чернівецький університет) і виявленням чудового тришарового поселення Ракушечний Яр на нижньому Дону (розкопки Т. Д. Білановської, Ленінградський університет), які в багатьох відношеннях співзвучні південнобузьким матеріалам.

Увагу багатьох дослідників уже давно привертає енеолітична епоха на Правобережжі і Лівобережжі Дніпра, як по географічних ареалах, так і в меридіональному напрямку. За старим і давно зміцнілим уявленням скотарське населення Лівобережжя в епоху ямної культури, хоч і було зв'язане досить німцями і малопомітними шляхами з правобережним землеробсько-скотарським світом трипілля, проте способом життя, господарським укладом і т. д. відрізнялось від трипільців. Зараз, у зв'язку з вивченням поселення Михайлівка, додатково дослідженого в 1960 р. (керівник О. Г. Шапошнікова), а також широкими розкопками енеолітичного поселення в с. Дерев'янка наші уявлення про етнічну карту і культурно-історичний зміст енеолітичного періоду значно розширились.

Уже багато говорилось про значення Михайлівки з її культурно-історичною стратиграфією, нижній горизонт якої являє нову енеолітичну культуру з кам'яними спорудами та укріпленнями. Але ось в зоні будівництва Дніпродзержинської ГЕС були проведені великі розкопки енеолітичного поселення біля с. Дерев'янки (керівник Д. Я. Телегін). На цьому поселенні відкрита площа становить 1000 м². В результаті розкопок досліджено два заглиблених житла, одну наземну будівлю на кам'яній основі, вогнища і господарські ями. В культурному шарі зібрано різноманітний речовий матеріал—посуд, орнаментований шнуровим і гребінцевим орнаментом, понад 20 рогових мотик і, можливо, бойових клевців, пластичні зображення у вигляді дуже стилізованої жіночої статуетки, фігурки тварин, риби і т. д. Знайдено багато знарядь з кістки і кременю. У виявленому в Дерев'янці могильнику того ж часу при одному із поховань знайдено трипільську миску середнього етапу трипілля. Матеріали Дерев'янського поселення, безумовно, допоможуть у вирішенні питання про походження дніпровського варіанту древньо-ямної культури.

Трипільська культура, яка багато років стояла в центрі уваги археологічної науки на Україні, в останнє десятиріччя поступово почала сходити з дослідницького горизонту. Тільки окремі польові роботи продовжували стару традицію і то переважно на пам'ятках раннього трипілля. Серед них можна відзначити дослідження на Південному Бузі (керівник М. Л. Макаревич), які дали значний матеріал для доповнення характеристики культури ранньотрипільських племен Побужжя. З 1961 р. у зв'язку з роботами в зоні Канівської ГЕС відновились дослідження на території класичної трипільської культури — між с. Стайками і м. Ржищевом. Тут вивчалось відоме ще В. В. Хвойко трипільське поселення середнього етапу Гребені (керівник С. М. Бібіков). Всього розкопано чотири великих глинобитних будівлі (площадки). Планування поселення Гребені відповідає тим даним, які наведені для поселень

нього району В. В. Хвойкою і Т. С. Пассек, тобто по колу або овалу. Житла багатокімнатні. Одна будівля, що складається з комплексу п'яти споруд, являє собою керамічний випалювальний комплекс. У глинобитних будівлях вдалось простежити функціональне планування, внутрішні перегородки і, головне, в одному випадку сліди зовнішньої стіни з відкритою прибудовою, на якій стояв великий посуд. Тут же біля прибудови було простежено поріг будинку. В процесі вивчення будівель було простежено нові риси в застосуванні субструкцій під піднятими частинами підлоги — підстилаючі валькові вимостики. Встановлено також, що при спорудженні стін для забутовки застосовувались грудки випаленої глини, так звана глиняна обмазка, яка нерідко загромаджує поверхню площадок. Отже, глиняна обмазка являла спеціально приготовлений забутовочний матеріал.

Із числа важливих археологічних знахідок, зроблених у Гребенях, слід насамперед відзначити на площадці № 4 рогову оправу серпа з пазом для пластинчастого крем'яного вкладиша, уламок якого знайдено на цій же площадці. Це перша для трипілля знахідка жниварського знаряддя (не рахуючи крем'яних вкладишів), яка точно документує найважливіший для землеробства процес збирання врожаю.

На одній з великих грушовидних посудин, очевидно призначених для зберігання зерна, виявлено два жіночих зображення. Одне з них, кращої збереженості, передає фігуру жінки в динамічній позі танцю. Це перші за технікою виконання і за сюжетом зображення на трипільському посуді. Вони відмінні від відомих інших трипільських зображень, виконаних у зовсім іншій, «геометричній манері».

Із матеріалів, що говорять про світосприйняття трипільців, слід відзначити культові поховання собак під площадками (знайдені у двох випадках), які свідчать про апотропаїчний культ, а також культове розміщення посуду під субструкціями випалювальних горнів, виявлене на площадці № 1. До числа тих же культових предметів відносяться пластичні жіночі зображення, можливо, фігурка у вигляді пташки і 16 уламків моделей жител.

Зіставлення матеріалів із Гребенів з матеріалами із Коломийщини II дає разючі факти майже фотографічних аналогій (форма посуду, орнаментация, модельки та інші предмети). Ці аналогії, звичайно, виходять за рамки випадкових збігів і вказують на якісь єдині родоплеменні виробничі центри.

Великий інтерес для вивчення трипільської проблематики Середнього Подніпров'я має відкриття біля с. Підгірці, Обухівського району, Київської області, нового типу поселення трипільської культури з площадками і керамічним комплексом, які відрізняються від відомих у цьому районі пам'яток коломиїщинського і софійського типів (керівник Ю. М. Захарук). Завдяки матеріалам трипільського поселення біля с. Підгірці можна зрозуміти раніше відомі матеріали з аналогічних поселень біля Нових Безрадиців і Софіївки. Цілком можливо, що ми маємо справу з ще однією локальною групою трипільських пам'яток.

Слід вітати відновлення робіт в Усатові під Одесою (керівник Е. Ф. Патокова, Одеський археологічний музей). Розкопки курганів пізньотрипільського часу і відкриття нового курганного поля, безперечно, дадуть важливий додатковий матеріал до того, який уже був зібраний за останні два роки. Цей матеріал змальовує не тільки вірування пізньотрипільських племен у Причорномор'ї, але і їх анімістичні уявлення і космогонічні культури. Усатівські кургани проливають світло і на місцеві елементи культури, що проявляються, наприклад, у пережиточному побутуванні мікролітичної техніки.

І, нарешті, слід всіляко підтримувати роботи, розпочаті Т. С. Пассек (Інститут археології АН СРСР) у степових районах Одеської області, де виявлена перша у нашій країні пам'ятка типу Гумельниці.

Очевидно, уже слід більш детально розібратись у хронології і етнеогеографії енеоліту Європейської частини СРСР. Це питання дуже складне тому, що складання енеолітичних культур проходило на великій території, в умовах ще не досить вивчених культурно-історичних взаємодій, у різний час і різними шляхами, які і надавали енеолітичним культурам різне культурно-історичне забарвлення. Насамперед треба встановити чітку межу між пізнім неолітом і початком енеоліту. Після довгих суперечок і міркувань це питання для Правобережжя вирішене на користь трипільської культури, яка тут і починає епоху енеоліту. Інша річ, коли йдеться про поселення типу Деревки, нижнього шару Михайлівки, Середнього Стогу або ж могильників типу Микільського і Лисогірського. Тут хронологічні віхи розставлені менш упевнено. А головне, ще не розроблені хронологічні відповідності між окремими культурними комплексами. Наприклад, знахідки трипільського посуду у середньому шарі Михайлівки або в могильнику біля Деревки — це важливі, але поки що поодинокі показники хронологічних відповідностей, які меркнуть при масовому зіставленні археологічного матеріалу між енеолітичними культурами Європейської частини СРСР. Останні створюють враження багатоступінчастості східно-європейського енеоліту. Це підкреслюється і даними вивчення господарських основ енеолітичних культур різних географічних ареалів.

Візьмемо, наприклад, дані про наявність коня в комплексах енеолітичної фауни, як показника певної господарської спрямованості. Як відомо, для трипілля кінь є найменш характерною домашньою твариною. Тільки в пізньому трипіллі кінь займає помітне місце серед залишків фауни — від 6 до 20%. В енеолітичній Деревці кісткові залишки коня становлять 74%. Михайлівка дає близько 10% залишків коня, а аналогічна культура, виявлена в Репіні на Дону, — понад 80% (розкопки І. В. Синицина, Саратовський університет). Ось які жорливі розходження, за висновком В. І. Бібікової, в господарських характеристиках енеолітичних суспільств Східної Європи, здавалося б і з близькими культурно-історичними рисами.

За останніми даними більш певно вирішується питання про синхронізацію пам'яток енеоліту і ранньої бронзи в Прикарпатті і на Волині, що в свою чергу дозволяє уточнити датування раннього металу на Правобережжі. Виходячи із стратиграфічних даних і визначення віку за допомогою радіовуглецевого методу (С-14), що застосовується в Румунії, Польщі і Німеччині, вдається синхронізувати або встановити хронологічну послідовність для культур лізньострічкової розписної кераміки, трипільської культури, воронкоподібного посуду, кулястих амфор і шнурової кераміки (праця Ю. М. Захарука). Абсолютний вік цих культур поглиблюється на 500—600 років проти прийнятих датувань.

Слід вважати, що розкопки біля с. Зимне на Волині (керівник М. А. Пелещин, Інститут суспільних наук УРСР у Львові) сприятимуть й уточненню археології енеоліту західних областей УРСР. Треба також відзначити і дослідження Ровенської експедиції (керівник І. К. Сवेशніков, Інститут суспільних наук УРСР у Львові). Експедиція провела розкопки ряду пам'яток культури шнурової кераміки в басейні р. Усте (притоки р. Горині). В результаті були одержані дані про хронологічну відповідність між культурами енеоліту і ранньої бронзи в західних областях України і суміжними зарубіжними територіями, особливо південно-східної Польщі. Дослідження пам'яток епохи бронзи також дало можливість внести нові дані в розуміння дуже заплутаного і ускладненого багатоступінчастою строкатістю періоду епохи бронзи в історії Східної Європи. Важливі результати були одержані при дослідженні зольників культури Ноа біля с. Острівець, Івано-Франківської області (керівник Е. А. Балагурі, Ужгородський університет). Після розкопок

біля с. Острівець походження і призначення зольників залишається все ж не з'ясованим, хоч і висловлене нове припущення про зольники як місця приготування м'ясної їжі шляхом випікання м'яса в золі. Зате одержані цікаві результати по хронології культури Ноа в західних областях УРСР. Зольники культури Ноа біля с. Острівець є поки що найбільш північними пунктами поширення цієї культури. Матеріал із Острівецьких зольників у багатьох відношеннях аналогічний матеріалу із зольників у Чернівецькій області, Молдавії і Румунії. Однак він має і свої риси, що з'явилися у результаті контакту культури Ноа з північно-східними племенами (комаровськими та ін.). Знаходження в зольниках Острівця шпильок кіпрського типу та інших виробів дещо переносять дату цієї культури з XI до XII ст. до н. е.

Цікаві дані були одержані при розкопках поселення епохи бронзи в районі м. Канева (керівники С. С. Березанська і М. М. Бондар, Київський університет). Відкрита тут за два роки робіт значна площа з залишками жител надземного типу і дворовими вогнищами дає уявлення про поселення своерідної археологічної культури, яка відбиває, на думку авторів, змішування середньодніпровських елементів культури з ка-такомбною.

Там же, на Канівщині в районі с. Зеленки, провадилися розкопки курганів (керівник І. І. Артеменко, Інститут археології АН СРСР). Ці розкопки цікаві тим, що дають вказівки для хронологічних і культурно-історичних зв'язків між середньодніпровськими елементами культури пам'яток України і Білорусії.

Важливі результати були одержані при розкопках поселення епохи пізньої бронзи біля с. Чикалівка, Полтавської області (керівник І. М. Шарафутдінова). Відкриті тут 5 наземних і заглиблених жител, а також зібрані залишки матеріальної культури (кераміка, кістяні вироби, фауна) дають уявлення про господарський і побутовий уклад мешканців найбільш північного на Дніпрі поселення культури зрубного часу з його локальними етнографічними рисами.

Характеристика матеріальної культури південних племен та їх широкі взаємозв'язки в епоху бронзи може бути дана на археологічних матеріалах, здобутих у зоні Північно-Кримського, Краснознаменського і Чаплинського каналів. Тут на протязі 720 км виявлено понад 100 археологічних пам'яток (керівник П. М. Шульц). Слід відзначити розкопки біля с. Широке, Херсонської області, в зоні будівництва Краснознаменської зрошувальної системи, де досліджувався могильник епохи пізньої бронзи (керівник О. М. Лесков). Виявлений у похованнях інвентар (фібули, пастові і янтарні намистини, кераміка) уточнює датування аналогічних комплексів, відомих з старих розкопок, а, головне, підводить до більш аргументованої розробки актуальної кіммерійської проблеми.

Добрі результати дали і розкопки поселення епохи бронзи на Керченському півострові, організовані з ініціативи Керченського музею (керівник О. М. Лесков). Їх значення полягає насамперед у тому, що матеріали з цього поселення свідчать про культурно-історичні зв'язки Криму і Кавказу в епоху бронзи.

Робота В. М. Гладиліна на відомій пам'ятці «Кам'яна могила» на Мелітопільщині, якій присвячено монографічне дослідження М. Я. Рудинського, показала наукову невичерпність цієї пам'ятки. В останній час тут знайдені невідомі раніше наскельні зображення, які розширюють уявлення про представлені тут зооморфні та геометричні сюжети і допомагають уточненню датування окремих комплексів.

Нові риси в етнографії епохи бронзи були внесені роботами Волинської експедиції (керівник О. І. Тереножкін), якій вдалося відкрити багато пам'яток цієї епохи на Волині.

Уже давно стоїть питання про необхідність відновлення майже втраченої традиції розкопок великих (царських) скіфських курганів.

Випадок з самовільними розкопками курганів біля с. Кірово, недалеко від Нікополя, тобто в районі знаменитого Чортомлика допоміг повернутись до вивчення поховальних камер в усипальницях скіфської знаті. Проведення контрольних робіт у пограбованих ще в давнину курганах і зібраний там матеріал уточнюють улаштування великих могильних споруд, деякі технічні деталі, зв'язані з плануванням цих споруд, у тому числі і будівництвом двокамерних курганних усипальниць (керівник О. І. Тереножкін): Розкопки скіфських курганів відновили також Б. М. Граков і Г. І. Мелюкова в околицях відомої скіфської могили Солоха (Московський університет і Інститут археології АН СРСР). Добрі результати для характеристики скіфських племен дали розкопки курганів на Керченському півострові, проведені Є. В. Черненком.

Дуже великого значення набуває виявлення нового значного осередку скіфської культури в районі Борисполя під Києвом. В цьому районі знаходиться цілий курганний масив скіфського часу. В одному з трьох розкопаних курганів виявлено поховання воїна з золотою гривною і багатим озброєнням — колчан з стрілами, списи, бойовий пояс і т. д. (керівник О. І. Тереножкін). Відкриття великого скіфського некрополя в такій північній зоні лісостепу примушує по-новому висвітлювати етногеографію скіфських племен.

З цим відкриттям перегукується й інше, яке також свідчить про освоєння північної половини лісостепу Українського Подніпров'я племенами скіфської культури. Так, при розробці торфовища в давньому руслі р. Супій біля с. Піщане, Черкаської області, робітниками і співробітницею республіканського історичного музею в Києві О. Д. Ганіною було знайдено 14 майстерно виконаних і багато прикрашених бронзових посудин. Це амфори, гідрії, сітули, лутерії. Гідрії, наприклад, прикрашені зображеннями сірен, орла і різьбленими орнаментальними мотивами. Одна із сітул має злив у вигляді голівки лева і зображення Афіни в шоломі. Поряд з посудом було виявлено і дубовий довбаний човен та череп людини. Навряд чи може бути сумнів у тому, що перед нами свідчення якоїсь трагедії, яка привела до загибелі човнаря, що перевозив цей цінний античний вантаж, можливо, призначений для скіфської знаті.

Серйозними успіхами може характеризуватись археологічна діяльність Харківського університету. Крім участі в дослідженнях античних міст (керівник К. Е. Гріневич), колектив археологів провів великі обслідування скіфських і слов'янських пам'яток у басейні Ворскли, а також розкопки на відомому Більському городищі (керівник Б. А. Шрамко). В процесі розкопок виявлені залишки наземного приміщення, господарські ями, погреб. Вивчались також укріплення Більського городища — вал і рів. Одержано нові дані для характеристики фортифікаційних споруд цього великого, єдиного в своєму роді городища.

Багато років тому установилась тісна співдружність археологів, які працюють над пам'ятками античності в Північному Причорномор'ї. Ольвія, Херсонес, Тіра, Березань вивчаються спільними зусиллями Інституту археології АН УРСР з Інститутом археології АН СРСР, а також Державним Ермітажем, Одеським, Херсонеським, Білгород-Дністровським та іншими музеями. Активну участь у цих дослідженнях беруть також університети України.

Єдиний план розкопок в Ольвії передбачає першочергове дослідження агори і теменоса, тобто центральної міської площі і культового району. Тому саме тут і були відкриті руїни багатьох споруд торговельного, адміністративного і культового призначення (керівники робіт Л. М. Славін, О. І. Леві, О. М. Карасьов). Агора і теменос вперше виявлені в Причорномор'ї, тому й не дивно, що вони викликають значний інтерес. Роботами археологічної групи від Інституту археології АН УРСР уточнено планування західної частини агори. Простежені три

бруковані вулиці, що ідуть від агори в західному напрямі, в бік міських границь і кріпосних стін. Із розкопаних споруд слід назвати монументальний будинок IV—III ст. до н. е. громадського призначення, який складався з 8 приміщень. Другий будинок, що примикав до торговельного ряду і Середньої вулиці, також мав 8 приміщень і може датуватись V ст. до н. е. Він має сліди пізнішого перебудування. Цей будинок вартий уваги ще й тому, що в ньому збереглись дві цистерни глибиною до 6 м і шириною 2,5 м. З середини цистерни оштукатурені вапняковим розчином. Згідно з попередніми даними, одна з них призначалась для вина, інша — для олії. Місткість цих цистерн дає уявлення про обсяг і розмах торгівлі, можливо, однієї великої лавки в торговельному ряду.

Розкопки в цій частині Ольвії показали, що при відбудові міста після гетського розгрому агора і теменос були перенесені в інший район, а тут, на місці первісної агори, розміщені виноробні майстерні та інші виробничі споруди I—II ст. н. е.

Систематичні розкопки периферійного ольвійського поселення I—III ст. н. е. біля с. Козирка дають новий матеріал для розуміння процесу відродження Ольвії та її околиць після гетського розгрому. Вивчення поселення Козирка (керівник А. В. Бураков) змальовує картину землеробського центру, який економічно був тісно зв'язаний з Ольвією і разом з тим зберігав провінціальний вигляд сільського поселення. Тут відкрито кам'яні споруди. Одна з них розміром 31×21 м складалась з двох дворів і 13 приміщень, серед них — ткацька майстерня, зерносушилка, приміщення для зберігання і розмелу зерна.

У цих житлових і господарських приміщеннях під глинобитними долівками відкрито в різному посуді дитячі поховання. Обряд поховання дітей у будинках та інших спорудах в давнину мав велике поширення, в тому числі і в античному світі, особливо на його периферії. Він має давнє доантичне походження і пов'язується з культом родючості, яким пронизані релігійні вірування в древньому суспільстві, і утримується аж до пізнього середньовіччя.

Не можна не відзначити і відродження на зовсім новій технічній основі, з застосуванням добре розробленої методики досліджень, підводних робіт. Розпочаті на Боспорі, вони були перенесені в 1961 р. в Ольвію (керівник В. Д. Блаватський, Інститут археології АН СРСР).

Ще в звичайних умовах спостережень за розташуванням колодязів з питною водою в Нижньому місті Ольвії можна було припустити, що частина його затоплена внаслідок загального підняття рівня моря. Підводні обслідування берегової смуги показали, що частина Нижнього міста знаходиться під водою і потрібна спеціально вироблена методика боротьби з замутиністю води в лимані, щоб виконати дослідницькі роботи в необхідному обсязі.

Дискусія про час і початок античної колонізації Північного Причорномор'я іде вже дуже давно. Більшість дослідників додержується того, що першим форпостом грецької колонізації була Березань. Саме сюди прямували далекі переселенці, гнані законом, відкритим К. Марксом про тиск надлишку населення на продуктивні сили, який діє в суспільствах з низьким рівнем продуктивних сил і веде до вимушених еміграцій.

Після тривалої перерви у 1960 р. відновились розкопки на Березані (керівник В. В. Лалін). В результаті цього тут були відкриті архаїчні шари, в яких зустрічались фундаменти ранніх античних будівель, частини стін і багато побутових предметів, у тому числі і високохудожньої роботи. Аналіз усього зібраного за час розкопок Березані матеріалу дозволив висловити думку про те, що колонізація Північного

Причорномор'я була не лише торговельною експансією греків, а охоплювала також трудові верстви грецького населення метрополії, що шукали застосування своїй праці.

В останні роки дуже результативними виявились і розкопки Тіри (Білгород-Дністровський) в гирлі Дністровського лиману. Розкопки Тіри (керівник А. І. Фурманська) дали чудові зразки місцевої архаїчної скульптури, золоті прикраси з рисами варварського мистецтва, великий скарб срібних монет та інші цікаві предмети. Роботи в Тірі перейшли в фазу планомірних розкопок, які ведуться між акрополем і давньою пристанню. Дослідника тут чекає цікаве спостереження над терасоподібним плануванням міста, що збігає до пристані. Уже відкрито значну частину руїн жилих будинків, виробничих і господарських будівель. У процесі розкопок розкривається картина загибелі міста в результаті готської навали. Археологічний матеріал, виявлений у Тірі, уточнює час виникнення міста (знайдена іонійська кераміка) та його зв'язки з іншими містами Північного Причорномор'я і Малоазійським узбережжям.

Досить цінними виявились матеріали розкопок одного із античних центрів у Північному Причорномор'ї — городища Роксолани (керівник М. С. Синицин, Одеський університет).

Великою подією є відкриття, зроблене в Херсонесі. Вивчаючи південно-східну частину оборонних стін в облицюванні вежі Зенона, С. Ф. Стржелецький виявив кладку з надмогильних плит, принесених з елліністичного некрополя. Чудової збереженості вапнякові плити з іменами померлих орнаментовані різьбленим візерунком і часто розмальовані червоною, чорною, жовтою, синьою і блакитною фарбами. Зображення голови юнака, виконане фарбами, є шедевром живопису. Там же, в Херсонесі, після закінчення розкопок комплексу гончарських печей, розпочаті дослідження античних шарів у районі Римської цитаделі (керівник В. В. Борисова). Ці розкопки, що відкрили житлові споруди оригінальної конструкції, водовідвід від оборонних стін, продовжують добру традицію систематичних досліджень міста.

Широкі роботи проводяться також на Боспорі (керівники В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, І. Т. Круглікова, Інститут археології АН СРСР). В результаті значних за обсягом і точно спланованих тут робіт набагато розширились наші уявлення про культуру столиці Боспорського царства — Пантікапею, малих боспорських міст і сільських поселень. Планування поселень, архітектура, господарство і побут жител міст і сіл стали набагато яснішими, ніж до недавнього часу.

Враховуючи актуальність і недостатню розробку джерел по ранньослов'янському періоду і древньоруському середньовіччю Інститут археології АН УРСР багато уваги приділив виявленню пам'яток цих періодів. Слід відзначити, що Інститут тільки частково здійснив заплановані роботи в цьому напрямі.

Не вдаючись у суть сучасного стану проблеми походження і ранньої історії слов'ян, тих дискусій і різних тлумачень, які мають місце по даній проблемі, відзначу лише, що це сталося в якійсь мірі і через нестачу археологічних матеріалів та їх регіональну нерозробленість.

Крім широкого вивчення пам'яток I ст. н. е. біля с. Журовки на Черкащині (керівник Е. О. Симонович), яке дало матеріали великого наукового значення, Інститут археології АН УРСР продовжив дослідження в Зарубинцях, ім'я яких і має ранньослов'янська культура на Середньому Придніпров'ї (керівник Є. В. Максимов). Здобутий тут матеріал дає можливість простежити генетичні зв'язки зарубинецької культури з культурою землеробського населення Середнього Придніпров'я в скіфський період. Античний матеріал, виявлений на поселенні, переконливо свідчить про те, що ранньою датою зарубинецької культури є, щонайменше, II ст. до н. е.

Велике значення мають роботи в галузі вивчення стільки ж відомої, скільки і спірної черняхівської культури. Досліджувались: могильник біля с. Компанійці на Дніпрі в зоні будівництва Дніпродзержинської ГЕС (керівник Є. В. Махно), могильник біля с. Косаново на Південному Бузі (керівник В. П. Петров), а також поселення в Гайворонському районі на Південному Бузі (керівник П. І. Хавлюк).

У Компанійцях відкрито 125 поховань, що дає право цьому могильнику вважатись першим за кількістю поховань черняхівської культури, розкопаних при Радянській владі. Слід відзначити риси локальних своєрідностей в інвентарі цього могильника, які відбивають етнографічні особливості населення. Для більшої переконливості висновків етнічного характеру почекаємо результатів антропологічної характеристики матеріалів з могильника.

Тепер уже можна сказати, що етнографічні риси, які проявляються в поховальному обряді і торкаються більшої частини ліпного посуду в поховальному інвентарі, відсутність скла і деяких інших ознак, з одного боку, пов'язуються з слов'янськими елементами культури (в кераміці), а з другого — з могильниками пшеворського типу.

Не менш цікаві результати одержані при розкопках Косановського некрополя. Тут було відкрито 39 поховань, з яких деякі мали багатий і досить різноманітний інвентар, у тому числі порівняно велику кількість скляних виробів — кубків. Косанівський могильник — це перша пам'ятка черняхівської культури в Середньому Побужжі. Вона свідчить про культурно-історичну спільність черняхівського населення Побужжя з населенням Подніпров'я. Крім того, наявність у матеріалах Косанівського могильника посуду, близького до корчацького або празького типів, вказує на спадковість в елементах культури між черняхівським і післячерняхівським населенням.

З досліджень слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття слід, насамперед, відзначити розкопки ремісничого залізобробного комплексу на Південному Бузі (керівник В. І. Бідзіля). Тут на одному з островів зосередився великий залізоплавильний центр VI—VII ст. н. е., який налічує понад 20 залізоплавильних горнів. Дослідження залізобробного центру поповнює наші знання щодо технології процесу добування заліза у ранніх слов'ян, а також дозволяє поставити питання, зв'язані з організацією виробництва. Великі за обсягом роботи проводились і на поселенні Семенки на П. Бузі (керівник П. І. Хавлюк). Розкрито значна площа поселення VI—VII ст., на якій виявлено залишки 24 жителів і господарських приміщень. Зібраний численний матеріал дає уявлення про господарство і культуру слов'ян цього району, яких «Повість временных лет» називає дулебами або бужанами.

Велику польову програму виконав Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові, який організував Західно-Бузьку експедицію (керівник В. В. Баран) і Волинську (керівник В. В. Ауліх). Західно-Бузька експедиція продовжувала дослідження в районі Неслухів—Ракобути (Львівська область). Про масштаби робіт можна судити по розкопках поселення Рипнів II. Відкрита площа становить понад 6 тис. м². Це поселення має два культурні шари: перший з залишками матеріалів черняхівської культури II—V ст. н. е., і другий — з залишками матеріалів ранньослов'янського часу. В черняхівському шарі відкрито 26 землянок і багато господарських ям. На поселенні зібрано багатий археологічний матеріал. Ранньослов'янський комплекс представлений напівземлянками і може бути датований V—VII ст. н. е. Особливо цікавим результатом проведеної роботи слід вважати широке вивчення черняхівських поселень і ранньослов'янських пам'яток, які заповнюють прогалину між черняхівським часом і пам'ятками другої половини I тисячоліття.

Таке ж значення мають і результати Волинської експедиції, зокрема у вивченні ранньослов'янського шару V—VII ст. на поселенні Зим-

не. Дослідження Західно-Бузької і Волинської експедиції становлять одне ціле з дослідженнями на Південному Бузі, і разом з ними є великим досягненням археологічної науки на Україні.

Власне слов'янська проблематика, яка розробляється в Інституті археології АН УРСР, дещо затьмарила вивчення сусідів слов'ян, що, звичайно, звужує і обідняє вивчення самої слов'янської проблематики.

У зв'язку з цим, як дуже позитивне явище потрібно відзначити широкі дослідження, проведені на Салтівському комплексі на Дінці (керівник Д. Т. Березовець). Незважаючи на те, що салтівські пам'ятки вивчались неодноразово, уявлення про саму культуру були досить односторонні, оскільки за основу вивчення лягли лише поховальні споруди. В результаті робіт, проведених за останні роки, наші знання про салтівську культуру незмірно розширились. Вивчення салтівського комплексу йшло в трьох основних напрямках — цитаделі, міського посаду і могильника. Головним результатом досліджень є висновок про те, що у VIII—X ст. у Салтові знаходилось велике поселення міського типу, яке складалось з фортеці і розташованого навколо посаду з своїми особливими укріпленнями. Матеріали могильника — катакомбного і ґрунтового, вказують на різноетнічність населення салтівського посаду.

До числа сусідів слов'ян можуть бути віднесені і абorigени Криму IV—VIII ст., які залишили величезний могильник біля с. Скалисте в Бахчисарайському районі. Тут у зв'язку з підготовкою кар'єру за допомогою потужної техніки вивчено близько 800 поховань, розмішених у сотнях глибоких, до 3—4 м глибини склепах (керівник Є. В. Веймарн). Більшість склепів і підбоїв дали поховання в колодах. Речовий матеріал підтверджує переміщення скіфо-сарматського населення в IV ст. із передгір'їв у гірські долини південно-західного Криму. Під час розкопок було зібрано значний матеріал — надмогильні пам'ятники, різноманітний посуд, металеві вироби, в тому числі і золоті. Велику наукову цінність має і антропологічний матеріал із Скалистинського некрополя, який зможе пролити світло на готське питання.

Епоху Київської Русі по праву називають героїчним періодом в історії слов'янських народів. Принадна сила до історії Київської Русі з кожним роком збільшується. Весь час з'являються нові джерела, поновому пояснюються старі свідчення. Київська Русь, родоначальниця трьох братніх народів, стоїть у центрі вивчення російських, українських і білоруських археологів.

Уже давно доведено, що Київська Русь була для свого часу високо організованою державою, культура якої не поступалась багатьом європейським державам. Історики і археологи, допитливо вивчаючи першоджерела, внесли багато нового в розуміння державного устрою, економічного і політичного життя древньої Русі. Проте залишились ще не вирішеними або слабо розробленими багато інших питань, зокрема питання про виникнення Київської Русі, розвиток її економіки — особливо сільського господарства, будівельної справи, в тому числі і фортифікаційних споруд, деякі питання історії культури і т. д.

Велике будівництво гідроелектростанцій Дніпровського каскаду, зокрема Київської і Канівської ГЕС, привернуло до себе увагу археологів. Та це і не дивно. Адже тут були зосереджені основні центри Київської Русі, які повинні бути вивчені в першу чергу. Попередня розвідка берегів Дніпра від Києва до Канева показала, що вся ця смуга насичена древньоруськими пам'ятками — містами, городищами і селищами, які розташовувались на обох берегах Дніпра. Помічена цікава особливість розміщення древньо-руських городищ, яка свідчить про наявність тут добре продуманої оборонної системи, що складалась з цілого ряду взаємозв'язаних фортець.

Розкопки древньоруських пам'яток проводились на Дніпрі між Києвом і Каневом у чотирьох пунктах. Недалеко від Києва експедиція

Інституту археології АН СРСР провадила розкопки літописного Вітачева (керівник Б. О. Рибаків). У Вітачеві в результаті розкопок вдалось з'ясувати загальний план городища, систему і структуру укріплень, культурно-історичну стратиграфію, в якій основне місце займають шари Х ст. Виявлено також спостережливо-сторожовий пункт, звідки видно було Київ. Роботи 1961 р. дали багато важливих матеріалів для визначення напрямку майбутніх досліджень.

Інститут археології АН УРСР провадив розкопки трохи нижче по Дніпру, за 9—10 км від Вітачева, на городищі, розташованому на горі Іван біля м. Ржищева, яке можна ототожнювати з містом Іваном, згадуваним у Іпатьєвському літопису під 1151 р. у зв'язку з подіями міжусобної князівської боротьби (керівник В. К. Гончаров). Розкопки показали, що це місто являло собою великий феодальний центр. Воно було укріплене системою городень, які стояли вздовж валу над крутими схилами і утворювали дерев'яну стіну шириною до 5 м. До городень примикали житла, конструктивно зв'язані з ними. В центрі розташовувались напівземлянкові житла, які становили ряди будівель у вигляді вулиць. Місто загинуло від пожежі.

Другим пунктом робіт у зоні затоплення Канівської ГЕС було Щучинське городище — місце літописного міста Чючіна, яке згадується в Іпатьєвському літопису під 1110 р. (керівник В. Й. Довженюк). Городище має дві оборонні лінії, які захищали кремль і посад. Розкопки внутрішнього валу виявили дерев'яні, засипані землею городні і кліті. В центрі плато відкрито залишки 6 жител. У деяких приміщеннях добре збереглися залишки домашнього обладнання, які дозволяють зробити реконструкцію внутрішнього влаштування будинку. Вдалось простежити стовпи, які підтримували стіни і перекриття, частини лави, внутрішні перегородок, підлоги, двірні і віконні прорізи. Здобутий речовий матеріал дає уявлення про господарство, побут і культуру мешканців городища (знайдено леміш, серпи, струги, долота, ножиці, посуд, зерна злаків і т. д.). Особливо слід відмітити мідний склад, очевидно, від євангелія, з художньо виконаним зображенням святого.

Значні результати одержані і при розкопках у Переяславі-Хмельницькому (керівник Р. О. Юра). Тут відкрито частину великої споруди і надворотної будівлі XI ст., які мають особливе значення для висвітлення міського планування.

Не менш суттєві результати були одержані при розкопках Путивля в межах двора Ігоря Святославича (керівник В. А. Богусевич, Сумський музей краєзнавства). На високому березі Сейму розкрито руїни монументального князівського храму, архітектура якого перегукується з південнослов'янськими елементами будівництва.

Надзвичайно важливі результати дали розкопки древнього Ізяслава в районі Шепетівки (керівник М. К. Каргер, Інститут археології АН СРСР). Городище, ототожнюване з древнім Ізяславом, огорожено трьома лініями ровів і валів. Розкопки показали трагічну загибель міста, яке загинуло під ударами монголо-татарських полчищ у 1241 р. Вся площа міста була усяяна загиблими його захисниками і жителями. Знайдено сільськогосподарські знаряддя (частини залізних плугів, коси, серпи і т. д.), знаряддя ремісничого виробництва — бондарного, ковальського, слюсарного і т. д. Широко представлені ювелірні вироби, особливо в скарбах, знайдених на території городища. Після загибелі міста життя в ньому більше не відновлювалось, тому картина катастрофи представлена тут у всьому її драматизмі.

Цікаві результати дали і систематичні розкопки древньоруського городища у Судовій Вишні, Львівської області (керівник О. О. Ратич, Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові). Тут відкрито 5 тис. м² площі. Вивчені оборонні споруди дитинця і житла. Встановлено, що тут

розташовувалось древньоруське селище X ст., а також феодальний замок XII ст.

Як видно з наведених матеріалів, пам'ятки древньої Русі вивчаються досить широко і ґрунтовно, хоч потрібно ще ширше розгорнути польові дослідження на посадах і в селах — цих основних пунктах мешканців трудового люду. Не можна не відзначити і деякого відставання в розробці теоретичних проблем, зв'язаних, наприклад, з проблемою походження Київської Русі. Тут, мабуть, дає себе знати недостатня розробленість методологічних питань, надзвичайно велика прихильність дослідників до еволюціоністичних побудов, відшукування простих спадковостей у розвитку матеріальної культури, в розвитку суспільних і господарських форм. Хочеться нагадати про суперечливість і стрибкоподібність історичного процесу, особливо у класових суспільствах.

Можливо, що на перший погляд раптова поява Київської Русі може бути пояснена дійсною катастрофою органічно неспаяних племінних утворень Східної Європи докиївського періоду, на уламках яких швидко виросла молода, а тому й сильна, феодальна держава з прогресивними для свого часу суспільними відносинами. А втім, сказане відноситься не тільки до Київської Русі. В археології є багато культур і найчастіше зміст кожної із них більш чи менш визначено. Але дуже мало відомо таких культур, для яких встановлений початок і навіть перші етапи їх історичного існування. Мабуть, і тут справа полягає в елементарному підході до матеріалу, в недооцінці можливостей швидких трансформацій, а також у нерозробленості теоретичних положень, які визначають процес формування культурно-історичних суспільств і умови утворення основних культурно-хронологічних показників.

* * *

Такі в коротких і загальних рисах результати далеко не всіх польових робіт, проведених у 1960—1961 рр., та їх зв'язок з деякими вузловими питаннями історії стародавнього суспільства. Позитивним є успішна робота на новобудовах і узгодженість цих робіт з актуальними проблемами, над дослідженням яких працюють археологи.

Поступово налагоджується також загальна координація робіт не тільки з дослідницькими установами Москви і Ленінграда, а й в межах республіки.

Характерною рисою останніх двох років є зміцнення і розширення наукової археологічної проблематики, в тому числі і польових досліджень, у наших старих університетських центрах. Глибоке задоволення викликають роботи Одеського університету, проведені спільно з Одеським археологічним музеєм. Не випадково в Одесі народилось перше на Україні Археологічне товариство, діяльність якого добре відома не тільки серед археологічних кіл. Велику активність проявляє тепер і Київський університет, який значно розширив наукову роботу по археології і певну увагу приділив підготовці наукових кадрів. Серйозним дослідницьким центром став Харківський університет, який розгорнув значні польові роботи і орієнтується на значне посилення сучасних лабораторних досліджень у галузі археологічної технології. Львівський і Чернівецький університети також почали інтенсивно працювати над археологічною проблематикою. При енергійній підтримці Міністерства культури значно зросла археологічна робота в наших спеціалізованих музеях. Одеським, Херсонським і Керченським археологічними музеями постійно проводяться великі самостійні польові дослідження, які й знаходять свій вияв у виданнях цих музеїв. Велика і плідотворна робота проводиться краєзнавчими музеями — Львівським, Ужгородським, Сумським, Харківським, Чернігівським і багатьма іншими.

Звичайно, не одними досягненнями живе археологічна наука на

Україні. Є ще ряд великих і малих недоліків, які властиві всім гуманітарним наукам і археології зокрема. Ще насамперед необхідно відзначити деяке відставання теоретичних розробок ряду важливих і актуальних проблем. В археологічній науці багато уваги приділяється етногенетичним питанням, утворенню культур, родових і племінних об'єднань, народностей тощо. Проте через нерозробленість загальних положень теорії етногенезу, виявлення визначаючих ознак для окремих етнічних утворень утруднено. Не завжди ясні ще й самі внутрієтнічні історичні закономірності, які відбуваються в суспільствах і ведуть до переходу від одного соціально-економічного стану до іншого. Теорія етногенезу, безумовно, повинна привернути до себе значно більше уваги.

Значне місце повинні зайняти дослідження в галузі абсолютної і відносної хронології. Це проблема не з вузьким змістом. Вона збагачує науку знаннями про закони нерівномірності розвитку людського суспільства, про конкретні форми складання суспільних і господарських утворень у часі і просторі. Той велетенський переворот, який відбувається в природничих науках, захопив і суспільні науки і в першу чергу — археологію. Археологія вже не може задовольнитись тільки тісною співдружністю з антропологами, етнографами, геологами, палеозоологами, палеоботаніками, хоч ця співдружність надзвичайно корисна і повинна всебічно зміцнюватись. Тепер на сцену виходять нові методи дослідження археологічних матеріалів, які значно збагачують науку знаннями першорядного значення.

Уже зарекомендували себе спектрографічні дослідження древніх металів, рентгеноскопія, яка дає змогу досліджувати внутріструктурну будову давніх матеріалів, споропильцевий аналіз, що допомагає відтворити історію рослинності майже в усій її різноманітності і т. д. Знаходить своє застосування і аерофотозйомка, як метод, що дозволяє не тільки вести розшукові роботи, а й досліджувати археологічні об'єкти в їх оточенні та узагальненому стані. У відшукових роботах, особливо при виявленні стін, кам'яних закладок, підземних пустот тощо, надійні результати дає і метод електронзондажу.

Дуже важливе значення набувають радіоактивні методи, що застосовуються в археології і, насамперед, радіовуглецевий (С-14). Він дістав велике поширення за кордоном і знайшов свою практичну розробку в спеціальній лабораторії Інституту археології АН СРСР у Ленінграді. Результати дослідження розпаду С-14 дають можливість визначити абсолютний вік археологічних об'єктів, особливо для кам'яного віку, в межах поправки $\pm 50-100$ років. Проводиться підготовка до випробування й іншого методу абсолютного датування — методу виявлення остаточних явищ земного магнетизму, які зберігаються в глиняних виробках, випалених у давнину. Цікаві і обнадіючі результати дав так званий коллогеновий метод, який набув на Україні великого поширення. Він направлений також на з'ясування абсолютної хронології. Серйозне значення для визначення меж древніх поселень та їх площ, зайнятих посівами, має метод визначення фторових сполук на місцях поселень.

Для порівняння пізніх епох (раннього заліза — середньовіччя) важливе значення має дендралогічний метод дослідження. Особливо це стосується дерев'яних будівельних комплексів, не дуже роз'єднаних у часі.

Впровадження нових прийомів досліджень, які застосовуються до археологічних об'єктів, незмірно розширить історичні горизонти археологічної науки не тільки в напрямі практичного виявлення і вивчення нових фактів, а й теоретичних побудов. Впровадження нових способів дослідження поки що невелике, але воно дедалі більше прискорюватиметься разом з загальним технічним прогресом, який відбувається в нашій країні.

Чи значить це, що технічне переозброєння археологічної науки вихолостить її соціальну суть? Ні, навпаки, все те нове, що впроваджується в методику досліджень, повинно розширяти і поглиблювати дослідження історії суспільства в усіх її багатогранних проявах. Отже, нові методи дослідження завжди будуть зберігатися для археологів дуже важливі, але допоміжне значення.

На закінчення слід відзначити, що археологи України, працюючи в тісній співдружності з археологами всієї країни, вдосконалюють і розвивають археологічну науку, яка бере найактивнішу участь у вихованні людини комуністичного суспільства.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются общие результаты полевых археологических исследований на территории Украины в 1960—1961 гг. по изучению многочисленных памятников различных исторических эпох (от палеолита до времени Киевской Руси), связанных с многими узловыми вопросами истории древних обществ.

Дается характеристика значения проведенных работ и намечаются перспективы дальнейших исследований, в которых большое внимание будет уделено применению новых методов, возникающих сейчас в археологии в связи с достижениями природоведческих наук.
